Wchodzimy schodami pod dębem, skręcając od wejścia w lewo – do Sali Narożnej

W roku organizacji kolejnego, już XXIX Międzynarodowego Biennale Ekslibrisu Współczesnego Malbork 2025 chcielibyśmy opowiedzieć pokrótce historię powstania ekslibrisu, współcześnie rozumianego jako mała forma graficzna, pierwotnie wypracowywanego jako książkowy znak własnościowy. Forma ta przez wieki ewoluowała jednak od rozbudowanych iluminowanych na kartach rękopisów przedstawień czy odcisków pieczęci w różnych materiałach.

W pierwszej części wystawy „Kultura ekslibrisu Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku" prezentujemy najstarsze pochodzące z ziem polskich książkowe znaki własnościowe. Jedną z form znakowania ksiąg był tzw. protoekslibris, zwany też ekslibrisem malowanym, w formie herbu. Najstarszym z prezentowanych obiektów jest Biblia bp Jarosława Bogorii Skotnickiego pochodząca z 2 połowy XIV w., którą ze względu na szczególną wrażliwość obiektu możemy prezentować tylko przez pierwszych 5 tygodni wystawy (gablota na zachód od filara-od pieca). Wśród obiektów z zachowanymi protoekslibrisami prezentujemy min. inkunabuł będący własnością bp Łukasza Watzenrode (wuja Mikołaja Kopernika) (gablota na wprost wejścia przed ścianką z portretem i obok witryny z relikwiarzem). W zestawieniu ze znakiem zamieszczonym w księdze prezentujemy portret biskupa oraz relikwiarz, którego również był on fundatorem. Jak łatwo zauważyć na każdym z tych artefaktów czytelny jest taki sam herb.

Przechodzimy do Sali Siedmiofilarowej (układ chronologiczny, przechodzimy od wejścia od strony Sali Narożnej idąc w kierunku południowym)

Na przełomie średniowiecza i ery nowożytnej rozwój ekslibrisu zdeterminowały dwa wynalazki: grafika drzeworytnicza i drukarstwo. Podobnie jak książki drukowane z drzeworytniczymi ilustracjami zaczęły wówczas wypierać manuskrypty z iluminacjami. Łatwo zauważyć tę zmianę oglądając najstarsze przykłady ksiąg oznaczonych znakami graficznymi.

Najstarszy z nich wykonany został w 1516 r. na zlecenie bp Macieja Drzewickiego, powstając za granicą – w wiedeńskiej oficynie Hieronima Wietora. Na wystawie prezentujemy drugi wariant ekslibrisu tego samego właściciela, wykonanego już na ziemiach polskich – w 1517 r.

Podobnie jak najstarszy polski ekslibris, także kolejne wykonane w XVI w. księgoznaki powstawały zawsze na zlecenie możnych świeckich lub kościelnych. Warto szczególnie zwrócić uwagę na starodruki będące pierwotnie własnością kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego, gdzie w formie ekslibrisu odczytujemy charakterystyczny herb rodowy.

Obok formy graficznej stosowano jeszcze inną formę znakowania ksiąg: odciski stempli na oprawach zwane superekslibrisami. Jako przykład tego rodzaju księgoznaku może posłużyć oprawa księgi króla Zygmunta Augusta.

Oprócz zaprezentowanych wcześniej form oznaczania kart woluminów od pierwszych dekad XVI w. tworzono księgoznaki wymykające się jasnej klasyfikacji ze względu na ich formę wizualną, technikę wykonania czy zastosowanie. Przykład stanowi ekslibris darów bp Ignacego Krasickiego dla Biblioteki Archidiecezjalnej w Gnieźnie.

Różne przykłady nowożytnych ekslibrisów dowodzą inwencji ówczesnych bibliofilów w oznaczaniu własności ksiąg. Wśród różnej treści odręcznych not odnajdujemy m.in. ekslibris z herbem Dąbrowa i notą własnościowa kasztelana gdańskiego i adwokata na zamku malborskim Jana Kostki (obiekt z Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie w gablocie).

Rozwój technik graficznych w XVII w. przyczynił się do dalszej ewolucji form ekslibrisu. W pierwszej połowie XVII w., powstały w Rzeczypospolitej pierwsze księgoznaki w formach miedziorytu i akwaforty. Obok coraz liczniejszych przykładów ekslibrisu wykonywanego w technice wklęsłodruku szczególną uwagę warto obdarzyć wyjątkową pamiątkę – sztambuch Jakuba Sobieskiego – ojca króla Jana III Sobieskiego z wklejonym ekslibrisem – kartą wizytową.

Coraz powszechniejszy w użyciu wykonywany w różnych technikach graficznych ekslibris w XVII i XVIII w. nadal pojawia się w księgozbiorach polskiej elity władzy. Prezentujemy m.in. ekslibrisy Radziwiłłów czy Sapiehów, wykonywane nierzadko przez znanych artystów. Część prac zamawianych przez możnych powstawała wprawdzie w dość naiwnej formie, jednak nadal dokumentują one kulturalne ambicje i zamiłowania ówczesnych elit.

Osobliwym zjawiskiem w dziejach ekslibrisu na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego około połowy XVIII w. była popularność jednego charakterystycznego typu kompozycyjnego – tzw. ekslibrisu balcewiczowskiego. Na wystawie prezentujemy szereg przykładów tej formy księgoznaku, wyróżniającej się ze względu na kompozycję, a popularnej wśród wielkich rodów litewskich.

Kompozycją również wyróżnia się grupa ekslibrisów, z wyraźnym pustym polem przeznaczonym na odręczny podpis właściciela. Kompozycje tego rodzaju w zależności od potrzeb mogły być wykorzystywane jako znaki własnościowe lub karty wizytowe.

Zamykamy opowieść o historii pojawienia się i przemian książkowych znaków własnościowych na ziemiach polskich przykładami grafik powstających w okresie ożywienia kulturalnego Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich.

Stąd już niedaleko do współczesnych form ekslibrisu współczesnego, który prezentujemy piętro wyżej na wystawie pokonkursowej Międzynarodowego Biennale Ekslibrisu Współczesnego.